

МІХАЙЛІНА Т. В.,

кандидат юридичних наук, докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)

УДК 340.114.5:340.132.6

АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПЛОЩИНІ ПРАВОВОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

У науковій статті здійснено аналіз правосвідомості як першооснови правової герменевтики й окреслені аспекти взаємного впливу даних правових явищ. Зроблено висновок, що правова герменевтика водночас виступає і як науковий процес виявлення істинного змісту правових приписів, і як своєрідне мистецтво, де суб'єктивний складник є віддзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто в процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість виступає не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість та точність тлумачення правових приписів.

Ключові слова: правосвідомість, правова герменевтика, інтерпретація права, тлумачення права, стадії тлумачення права, офіційне тлумачення, неофіційне тлумачення.

В научной статье осуществлен анализ правосознания как первоосновы правовой герменевтики и намечены аспекты взаимного влияния данных правовых явлений. Сделан вывод, что правовая герменевтика одновременно выступает как в качестве научного процесса выявления истинного содержания правовых предписаний, так и в качестве своеобразного искусства, где субъективная составляющая является отражением индивидуального умственно-чувственного восприятия права и, соответственно, отражается сначала в интерпретационном акте, а затем, через правосознание его адресата, в фактическом поведении лиц. То есть в процессе интерпретационной деятельности правосознание выступает не фоновым, а базовым элементом, обеспечивающим качество и точность толкования правовых предписаний.

Ключевые слова: правосознание, правовая герменевтика, интерпретация права, толкования права, стадии толкования права, официальное толкование, неофициальное толкование.

The scientific article investigates the legal consciousness as a fundamental principle of legal hermeneutics and outlines the aspects of mutual influence of these legal phenomena. The conclusion is made that legal hermeneutics is simultaneously a scientific process of identifying the true content of legal prescriptions, and a kind of art, where the subjective component is a reflection of the individual mental-sensory perception of law and, accordingly, reflected first in the interpretive act, and then, through the consciousness of the addressee in the actual behavior. So in the process of interpretive activities the sense of justice is not the background but is the underlying element that ensures the quality and accuracy of interpretation of legal regulations.

Key words: legal consciousness, legal hermeneutics, interpretation of law, stages of law interpretation, official interpretation, informal interpretation.

Вступ. Інтерпретаційна діяльність усіх суб'єктів права є однією з базових складових частин юридичної практики, що формує підґрунтя для правореалізаційної та правотворчої діяльності. Тлумачення правових приписів належить до фундаментальних питань теорії права і розроблено досить деталізовано як класиками юридичної науки, так і сучасними дослідниками. Аналізу підлягали найрізноманітніші аспекти цього комплексного процесу, зокрема, його принципи, стадії, способи, види тощо. Водночас питання правосвідомості в площині інтерпретації правових норм розглядалися здебільшого або з позиції конкретних суб'єктів правозастосування, або щодо окремих видів юридичної практики, хоча якраз правосвідомість можна назвати першоосновою юридичної герменевтики. Без сталого позитивного сприйняття права, без його розуміння та відчуття жодне знання юридичної техніки не допоможе розкрити істинний зміст правових приписів, що надалі відіб'ється як на інших складниках юридичної практики, так і на всіх компонентах правової реальності.

До проблем тлумачення права в різний час зверталися Ю. Власов, Н. Воппенко, О. Костюк, Т. Котяй, Н. Лепіш, Н. Матвєєва, Д. Михайлович, В. Ротань, І. Самсін, Ю. Чистякова, Н. Чулінда, А. Ярема та багато інших. Проте саме питання правосвідомості щодо інтерпретаційної діяльності розглядалися ними досить фрагментарно.

Постановка завдання. У зв'язку з вищезазначеним метою наукової статті є аналіз правосвідомості як першооснови правової герменевтики й окреслення аспектів взаємного впливу даних правових явищ.

Результати дослідження. У сучасній юридичній літературі правова герменевтика здебільшого визначається як наука, предметом якої є розуміння, виявлення змісту, закладеного законодавцем у правові норми.

Якщо ж звернутися до етимології слова, то «герменевтика» (від грецької *hermeneutikos*) розуміється, імовірно, як мистецтво тлумачення текстів. Цілком очевидно, що наука та мистецтво базуються на різних принципах, але в процесі правової герменевтики вони зливаються воедино, не залишаючи простору для розуміння, де закінчується наука та починається мистецтво, і які механізми повинні бути задіяні більшою мірою, щоб тлумачення права досягло своєї мети.

Об'єктом інтерпретаційної діяльності завжди виступає правовий текст, що характеризується здебільшого нормативно-ціннісним змістом і мовною формою свого виразу [1, с. 825], що саме собою детермінує багатоканальність інформативного матеріалу для правильного тлумачення. І лише певним сегментом цього є професійні юридичні знання, що яскраво відображається в принципах і способах тлумачення права, всебічно розкритих у фундаментальних дослідженнях.

Тривалий час вектор аналізу правосвідомості щодо тлумачення права був спрямований на розкриття змісту правової норми для її правильної реалізації, причому «правильним» можна вважати таке втілення приписів норми у фактичній поведінці, яке повною мірою відповідає задуму законодавця. Але Ю. Власов не погоджується з панівними в правовій науці поглядами щодо місця тлумачення лише в правозастосуванні чи реалізації права. Ним свого часу була обґрунтована необхідність тлумачення в процесі законотворення, усіх видів реалізації правових норм, систематизації права, правовому вихованні, пропаганді права тощо [2, с. 7], яку ми цілком поділяємо.

Інтерпретаційна діяльність просочує собою всі етапи створення, реалізації права (а отже, правозастосування як специфічного виду правореалізації). Бо «вписати» норму в систему наявних неможливо без глибокого розуміння змісту та телеологічно-функціональної сутності останніх. В іншому разі вона може вступити в колізію із чинними, створювати надмірність регулювання або сприйматися як зайвий, непотрібний елемент. Звісно, мінімізація таких ситуацій тісно пов'язана з фундаментальністю юридичних знань, але не лише з ними. Саме тому, на думку Л. Матвєєвої, герменевтика нерозривно пов'язана із суб'єктом і його свідомістю, надає найбільший спектр методологічних можливостей для оптимізації правотворчості та правозастосування [3, с. 8]. А отже, правосвідомість є тим базисом, який забезпечує дотримання принципів інтерпретаційної діяльності та,

врешті-решт, утримує особу від свідомого чи підсвідомого спотворення змісту правової норми собі на користь.

Варто зазначити, що тлумачення містить дві частини (за термінологією окремих авторів – стадії, етапи): з'ясування дійсного змісту правових норм і його наступне роз'яснення іншим особам [2, с. 6; 4; 5, с. 22].

Тлумачення-з'ясування являє собою внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення змісту й обсягу норми права, волі правотворця. У процесі з'ясування він розкриває їх «для себе», застосовуючи водночас такі способи тлумачення, як юридико-лінгвістичний, логічний, системний, історичний, телеологічний та ін. [6, с. 9]. Причому абсолютно слушно зазначено спрямування тлумачення-з'ясування та комплексу способів, які зазвичай застосовуються під час кожної інтерпретаційної ситуації та у визначеній послідовності, що й забезпечує результативність процесу. Крім перелічених, неодмінно застосовується спеціально-юридичний спосіб тлумачення, але, як можна побачити, він не є визначальним і підлягає застосуванню нарівні з іншими. А ефективність тлумачення забезпечується не стільки спеціальними знаннями інтерпретатора, скільки його загальним кругозором і стійкими правовими цінностями.

Розрізнення букви і духу закону під час його тлумачення в умовах конституційно проголошеного принципу верховенства права припускає орієнтування суб'єкта тлумачення на принципи права як вираження духу закону, засіб розкриття його істинного змісту [7, с. 6]. Проте відступ від догматизму в тлумаченні права не уявляється настільки легким завданням, і для правової реальності нашої країни залишається радше орієнтиром на майбутнє, ніж доконаним фактом. Длі «виокремлення» духу закону, наскільки це можливо, «інтерпретатор повинен спробувати реконструювати ті наміри, які спонукали автора до його висловлювання» [8, с. 249], заглибитися в соціально-історичний контекст створення певного припису, спробувати розкрити для себе його істинну мету, що, найімовірніше, на порядок складніше буквального аналізу правової норми на основі засобів юридичної техніки та лінгвістико-системних інструментів. Крім того, саме рівень правосвідомості суб'єктів тлумачення права в Україні, властивий радше пострадянським системам права, не дозволяє їм розширити межі сприйняття норми, орієнтуючись на неї не просто як на засіб забезпечення порядку в суспільстві, а як на міру індивідуального та суспільного добробуту.

Ще складнішими є справи з роз'ясненням правових приписів, що являє собою другий (факультативний) етап тлумачення. Ризики, передусім, пов'язані з тим, що навіть тлумачення «для себе» може бути не повною мірою точним, внаслідок численних причин, розкритих вище. А роз'яснення даних положень для інших, по-перше, передбачає ідеальні знання та навички використання юридичної техніки та мовних засобів неюридичного характеру для адекватної передачі змісту норми, а по-друге, завжди опосередковується життєвим досвідом, рівнем культури та правосвідомості адресата тлумачення. Тобто істинний зміст правової норми може переломлюватися вже на двох етапах, що збільшує вірогідність неправильного її розуміння.

На думку І. Косцової, будь-яке тлумачення призводить до збільшення кількості варіантів розуміння норми права [9], що є слушним навіть стосовно інтерпретаційної діяльності, яка відбувається відповідно до всіх принципів. Якщо ж правосвідомість суб'єктів тлумачення або його адресатів є низькою, з переважанням деформованих видів, ризик неправильного розуміння норми, а отже, і її втілення, стає критично високим.

Проте ступінь негативних наслідків може варіюватися залежно від суб'єкта інтерпретаційної діяльності. Окремі науковці виділяють такі види тлумачення права за суб'єктом його здійснення: 1) офіційне; 2) неофіційне. Причому офіційне також поділяється на нормативне (автентичне, легальне, судове) та казуальне. А неофіційне – на наукове, професійне та доктринальне [4, с. 160].

Багато в чому перетинається з попередньою класифікація, надана О. Костюк, яка піддає аналізу винятково нормативне тлумачення. З огляду на розмаїття видів, він пропонує нормативне тлумачення класифікувати за такими критеріями: характером правотлумачної

компетенції – автентичне тлумачення (здійснюється в межах власної компетенції), легальне тлумачення (порядком реалізації встановлених законодавством повноважень), делеговане (здійснюється в результаті делегування (передачі) правотлумачних повноважень на певний час із правом їх повернення), правозастосовне (здійснюється в процесі застосування норм права); суб'єктами здійснення – нормативне тлумачення органів законодавчої, виконавчої, судової влади й органів місцевого самоврядування; кількістю суб'єктів – індивідуальне (наприклад, президент України) та колективне (Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини) [10, с. 119].

Наведення даних класифікацій обумовлено, насамперед, тим, що офіційне тлумачення внаслідок його обов'язковості для певних суб'єктів права, очевидно, не обмежується лише розкриттям юридичних настанов, а й формує правоціннісну позицію. Адже воно виходить від органів державної влади та посадових осіб, уособлює їхню професійність, компетентність і правосвідомість. Можна сперечатися, чи добре це, коли в офіційному тлумаченні відбивається позиція суб'єктивна, але це варто просто визнати як належне, бо юриспруденція – це не стандартизований процес, загнаний у межі, а розумово-чуттєва, інколи навіть творча діяльність. На кожному її етапі юридичну практику опосередковують, передусім, люди з їхньою життєвою позицією, індивідуальним досвідом і розумінням ролі та значення права в їхньому житті. Тому кожен їхній крок у сфері права впливає на правосвідомість інших осіб, і особливо наочно це виглядає на прикладі офіційного тлумачення.

На думку Д. Михайловича, необхідність офіційного юридичного тлумачення обумовлена комплексом загальносоціальних і спеціально-юридичних причин. До комплексу загальносоціальних причин він пропонує віднести такі: політико-правова, комунікативно-інформаційна, просвітительсько-дидактична, науково-історична, національно-мовна, асиміляційно-мовна. А спеціально-юридичними називає: індивідуально-правові; такі, що впливають із правових форм діяльності держави; власне лінгвістичні; техніко-юридичні; темпоральні; викликані недосконалістю законодавства [7, с. 6]. Тобто тлумачення не повинно обмежуватися виключно юридичною конструкцією, а має виходити далеко за її межі, де повною мірою, незалежно від волі суб'єкта, будуть виявлятися його психологічні настанови та моральні якості.

На продовження зазначеного варто навести позицію, що тлумачення не повинно замінювати правотворчу діяльність, створюючи нові норми права, проте може вносити в норму елемент новизни. Тому необхідно чітко визначити межі «творчої» природи тлумачення, що має на меті встановлення законодавчої волі, проте жодним чином не її виправлення [11, с. 21], що нерідко спостерігається у вітчизняній правовій системі та, насправді, підкреслює відсутність в офіційного інтерпретатора тих характеристик, про які йшлося вище.

Деякі правники озвучують думку, згідно з якою не можна сказати, що Україна відстала від інших країн за показником рівня осмислення проблем тлумачення нормативно-правових актів і рівня володіння методологією тлумачення таких актів. Вони наголошують на тому, що за цим показником Україна не відстає від тих країн, до союзу з якими вона прагне. Але ці країни впродовж століть опрацювали практику, яка на цей час є усталеною, загально-визнаною і загальноприйнятною [12, с. 17]. І це якраз не підлягає жодному сумніву. За рівнем доктринального опрацювання інтерпретаційної діяльності та її методології Україна дійсно не відстає від провідних європейських країн, але соціологічні методи дослідження ефективності права та метод спостереження дають підстави стверджувати, що результати інтерпретаційної діяльності в нашій країні та більшості європейських країн суттєво різняться. Підстава цього здебільшого вбачається не в професійних якостях, а в рівні правосвідомості суб'єктів тлумачення права, коли юридичний зміст норми ставиться на першу позицію, а уявлення про цінності в праві, про загальну роль права в суспільстві, про право як інструмент зниження суспільної напруги відходять на задній план.

Також хотілося б звернути увагу на традиційне заниження в правовій системі України ролі неофіційного тлумачення права. І якщо професійне тлумачення ще має шанси бути почутим через численні факти юридичної практики, то наукове циркулює здебільшого в площині

юридичної доктрини, не виходячи за її межі. Зовсім незначна роль відводиться буденному тлумаченню права, яке в абсолютній більшості випадків є спотвореним, далеким від реального розуміння норми. Найгіршим же є те, що держава не намагається виправити дану ситуацію, засобом чого могли б стати дійсно широкі обговорення законодавчих ініціатив із чіткою та зрозумілою аргументацією всіх вад і переваг проектів (що після їх ухвалення стане заправою правильної інтерпретації та скорочення кількості зловживань і маніпуляцій – *T. M.*), громадські заходи з популяризації юридичних знань, отримання «зворотного зв'язку» від юридичних клінік, які надають безкоштовну правову допомогу, проведення репрезентативних соціологічних досліджень у галузі права.

Висновки. Правова герменевтика водночас виступає і як науковий процес виявлення істинного змісту правових приписів, і як своєрідне мистецтво, де суб'єктивний складник є віддзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто в процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість є не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість і точність тлумачення правових приписів.

Не підлягає сумніву той факт, що правосвідомість суб'єкта тлумачення відіграє провідну роль під час здійснення його офіційних видів. Водночас наголошується на факті недооцінки значення неофіційної інтерпретації та невжиття державою заходів для підвищення рівня правосвідомості населення через більш широке роз'яснення й обговорення правових приписів.

Тлумачення права за умов його правильного здійснення та раціонального використання може стати ефективним інструментом правового виховання, формуючи позитивні настанови щодо права в молодого покоління, які, однак, не повинні вступати в дисонанс із правовою реальністю. А отже, такі зміни в ідеалі повинні відбуватися синхронно.

Ну й нарешті, особливе місце в процесі інтерпретації права посідає правова підсвідомість, яка, навіть за відсутності в особі чіткого розуміння правової норми, штовхає її на пошуки її істинного змісту та сенсу, аби лише вчинити правомірно.

Список використаних джерел:

1. Вопленко Н. Объем толкования и конкретизация правовых норм / Н. Вопленко, Ю. Гаврилова // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики : материалы международного симпозиума, г. Геленджик, 27–28 сентября 2007 г. – Нижний Новгород : Нижегородская академия МВД России, 2008. – 1134 с.
2. Власов Ю. Проблемы тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ю. Власов ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2000. – 17 с.
3. Матвеева Л. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Матвеева ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
4. Хахулина К. Теория государства и права в схемах и определениях : [учебное пособие] / К. Хахулина, В. Малыга, И. Стадник. – Донецк : Норд-Пресс ; ДонНУ, 2008. – 344 с.
5. Лепіш Н. Наукове розуміння тлумачення норм права / Н. Лепіш // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 4. – С. 12–24.
6. Чулінда Л. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. Чулінда ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 21 с.
7. Михайлович Д. Офіційне тлумачення закону : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д. Михайлович ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 17 с.

8. *Философия и методология познания: учеб.* / под ред. В. Обухова, Ю. Солонина, В. Сальникова, В. Васильковой. – СПб. : Университет, 2003. – 560 с.

9. Косцова І. Герменевтичний метод тлумачення норм права : історична та юридична дивергенція / І. Косцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_827_27.pdf.

10. Костюк О. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Костюк ; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2017. – 221 с.

11. Котяй Т. Поняття та зміст тлумачення норм кримінального права / Т. Котяй // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 17–21.

12. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : [навч. посібн. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку] / В. Ротань, І. Самсін, А. Ярема та ін. ; за ред. В. Ротаня. – Х. : Право, 2013. – 752 с.

